

УДК [342.951:331.5](477)
DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-01

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НЕФОРМАЛЬНІЙ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АНОТАЦІЯ: неформальна зайнятість – соціально-економічна проблема, що проявляється у відпливі частини працюючого населення із формального сектору економіки до неформального, у зв'язку з чим актуалізується питання подолання соціально-економічних передумов та наслідків цього негативного явища і попередження формалізації ринку праці. Та на сьогоднішній день, державою обрано переважно «каральний» шлях зниження рівня неформальної зайнятості. Не дивлячись на те, що Урядом проводиться достатньо активна діяльність, спрямована на формалізацію зайнятості в Україні, зокрема, в країні функціонує ціла система органів публічної влади, уповноважених на застосування адміністративно-правових заходів, що мають на меті викриття фактів неформальної зайнятості; на рівні міст розробляються та реалізуються відповідні програми формалізації зайнятості; серед населення проводяться інформаційно-роз'яснювальні заходи тощо, позитивного результату все ще не досягнуто. З огляду на зазначене, автором у статті акцентується увага на раціональності поєднання адміністративно-правових заходів запобігання неформальній зайнятості із одночасним підвищенням рівня добробуту населення та підвищення ефективності функціонування соціально-економічних інститутів. З метою розуміння передумов поширення неформальної зайнятості та особливостей обрання методів їх усунення в статті також звертається увага на ознаки неформальних відносин між працівником та роботодавцем, а також з'ясовується зміст суміжних понять, що використовуються на рівні із поняттям «неформальна зайнятість» та характеризують відносини між працівником та роботодавцем, що не набули належної, встановленої законом форми. У висновку автором наголошується на важливості формування між державою та громадянами партнерських відносин, в яких держава поважає і забезпечує право громадян на гідний рівень життя, а громадяни проявляють повагу до закону та виконують свої обов'язки перед державою.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: неформальна зайнятість, тіньова зайнятість, детінізація зайнятості населення, заходи запобігання неформальній зайнятості, формалізація ринку праці, нелегальна зайнятість, формалізація зайнятості населення в Україні.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ В УКРАИНЕ

Кагановская Т. Е.,

доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АННОТАЦИЯ: неформальная занятость – социально-экономическая проблема, проявляющаяся в оттоке части работающего населения из формального сектора экономики в неформальный, в связи с чем, актуализируется вопрос преодоления социально-экономических предпосылок и последствий этого негативного явления и предупреждения формализации рынка труда. Но на сегодняшний день, государством избран преимущественно «карательный» путь снижения уровня неформальной занятости. Несмотря на то, что Правительством проводится достаточно активная деятельность, направленная на формализацию занятости в Украине, в частности, в стране функционирует целая система органов публичной власти, уполномоченных на применение административно-правовых мер, имеющих целью выявление фактов неформальной занятости; на уровне городов разрабатываются и реализуются соответствующие программы формализации занятости; среди населения проводятся информационно-разъяснительные мероприятия и т.д., положительного результата все еще не достигнуто. Учитывая указанное, автором в статье акцентируется внимание на рациональности сочетания административно-правовых мер предупреждения неформальной занятости с одновременным повышением уровня благосостояния населения и повышением эффективности функционирования социально-экономических институтов. С целью понимания предпосылок распространения неформальной занятости и особенностей избрания методов их устранения, в статье

также обращается внимание на признаки неформальных отношений между работником и работодателем, а также дается определение смежным понятиям, которые используются на уровне с понятием «неформальная занятость» и характеризуют отношения между работником и работодателем, которые не получили должной, установленной законом формы. В заключении автором подчеркивается важность формирования между государством и гражданами партнерских отношений, в которых государство уважает и обеспечивает право граждан на достойный уровень жизни, а граждане проявляют уважение к закону и выполняют свои обязанности перед государством.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: неформальная занятость, теневая занятость, детенизация занятости населения, меры предотвращения неформальной занятости, формализация рынка труда, нелегальная занятость, формализация занятости населения в Украине.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEASURES TO PREVENT INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE

Kaganovska Tetyana,

Doctor of Law, Professor,
Dean of the Law Faculty
of V.N. Karazin Kharkiv National University
Honoured Lawyer of Ukraine
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

ANNOTATION: off-the-books employment is an social and economic problem, resulting in the outflow of part of the working population from the formal sector of the economy to the informal sector, for which reason the issue of overcoming social and economic prerequisites and consequences of this negative development and preventing the formalization of the labour market updates. But presently, the state has chosen a predominantly “punitive” way of reducing off-the-books employment. Despite the fact that the government is carrying out quite active efforts to formalize employment in Ukraine, the whole system of public authorities in the country authorized to apply administrative and legal measures aimed to exposing the facts of off-the-books employment; at the municipal level appropriate employment formalization programs are being developed and implemented; awareness-raising activities are being conducted among the population, etc., a favorable result has not yet been achieved. Taking into account all the above, the author in the article highlights the rationality of combining administrative and legal measures to prevent informal employment while improving the welfare of the population and improving the functioning of socio-economic institutions. In order to understand the prerequisites for the spread of informal employment and special aspects of the choice of methods of their elimination, the article also highlights the signs of informal relations between employee and employer, as well as clarifies the meaning of the related concepts, that are used in a line with the concept “off-the-books employment” and characterize relations between employee and employer, that didn’t acquire appropriate, established by law form. In conclusion, the author emphasizes the importance of forming partnerships between the state and citizens, in which the state respects and guarantees the right of citizens to a decent standard of living, and citizens show respect for the law and perform their duties to the state.

KEY WORDS: off-the-books employment, unreported employment, «whitewashing» of the employment, measures to prevent off-the-book employment, formalization of labour market, clandestine employment, formalization of employment in Ukraine.

Неформальна зайнятість в умовах трансформаційної економіки – абсолютно очевидний факт. Її неформальність обумовлена слабкістю соціально-економічних інститутів та високим рівнем безробіття. Беззаперечним є й той факт, що високий рівень неформальної зайнятості деструктивно впливає на розбудову економіки країни. Серед усього переліку дестабілізуючих факторів, що перешкоджають ефективному розвитку економіки України значну загрозу становить саме неформальна зайнятість населення й «тінізація» заробітних плат. Високий рівень оподаткування легальної підприємницької діяльності, бюрократизована система його адміністрування, відсутність у суспільстві ефективних механізмів, що забезпечують діалог між громадянами, підприємцями, законодавчою й виконавчою владою – все це зумовило вплив частини працездатного населення з офіційного сектору економіки й зростання відсотка неформальної зайнятості в Україні.

Існуючі на сьогодні масштаби неформальної зайнятості населення й механізми виведення заробітних плат в «тінь» негативно позначаються на обсягах страхових внесків до Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування, а також на відсоток надходжень до бюджету податку з доходів фізичних осіб [21, с. 12]. Проте, проблема неформальної зайнятості, як складової частини тіньової економіки – є не лише економічною, але й соціальною. Цей процес є взаємопов’язаним, адже за великих обсягів тіньового сектору економіки помітно знижується відсоток надходжень до доходної частини державного бюджету, у зв’язку з чим, зменшується видаткова частина на виплату пенсій й інших соціальних виплат, стипендій, заробітних плат, тощо [12, с. 64]. Неформальна зайнятість являється однією з форм соціального демпінгу, адже в умовах дефіциту гідних вакансій потенційні працівники змушені погоджуватися на умови, запропоновані роботодавцем, що дуже часто, порушують їх законні права на одержання гідної заробітної

плати, на соціальний захист, зокрема, на пенсійні виплати, допомогу з тимчасової непрацездатності, право на відпочинок за законодавством, безпечні й здорові умови праці тощо.

За даними соціологічних опитувань, в суспільстві склалася така ситуація, коли працівник не вбачає чіткого взаємозв'язку між його офіційною заробітною платою і розміром майбутньої пенсії. Адже розміри пенсій по старості та «соціальної» пенсії залишаються на дуже низькому рівні, й не покривають навіть офіційний мінімальний прожитковий рівень. У зв'язку з цим, для багатьох працівників вигідніше зараз отримати гроші «в конверті», ніж забезпечити для себе накопичення у вигляді страхових внесків на майбутню пенсію [1, с. 138]. Також варто акцентувати увагу на тому, що не всі громадяни, здійснюючи певний вид діяльності і отримуючи за це грошові кошти усвідомлюють зміст таких правовідносин, необхідність формалізації такого виду діяльності й обов'язку сплачувати податки. Відзначимо, що до сектору неформальної зайнятості можуть бути віднесені дрібні виробництва, підприємства й організації, де працівники здійснюють окремий вид діяльності на умовах самозайнятості чи зайнятості в сімейному бізнесі. Також зустрічаються виробництва з мінімальним залученням сторонніх працівників. Сюди ж відноситься будь-яке виробництво товарів в межах домогосподарств (для власного споживання або для продажу), а також надання послуг особами, що зайняті на роботах у домашніх господарствах (кухарі, прибиральники, особи, що доглядають за дітьми чи літніми людьми) [8, с. 36]. Тож з метою більш точного розуміння змісту та з'ясування ознак «неформальної зайнятості» пропонуємо розглянути окремі її визначення, а також визначення близьких за змістом категорій, якими іноді позначають діяльність, що здійснюється із порушенням законодавства про працю, а також податкового законодавства.

Перш за все відзначимо, що поняття «неформальна зайнятість» немає єдиного чіткого визначення, крім того, на рівні з «неформальною зайнятістю», а іноді як синонім «неформальної зайнятості», застосовуються й такі категорії як: «тіньова зайнятість», «нелегальна зайнятість», «незадекларована праця» або «незареєстрована зайнятість» тощо [6, с. 9-10].

Так, на думку І.М. Кравець під «неформальною зайнятістю» варто розуміти офіційно незареєстровану трудову діяльність, яка характеризується відсутністю юридично оформлених правовідносин найму чи факту самостійного забезпечення роботою [11]. Е.М. Лібанова неформальну зайнятість визначає як трудову діяльність, що незаборонена чинним законодавством, проте процедура її реєстрації не передбачена чи обмежена, а доходи від такої трудової діяльності не враховуються офіційною статистикою (не декларуються) й не підлягають оподаткуванню [13, с. 269]. Дещо подібне визначення неформальної зайнятості, як складової тіньової економіки пропонується Т.І. Корягіною, згідно якої, неформальна зайнятість може сприйматися як легально дозволена трудова діяльність, в межах якої мають місце необліковане офіційною статистикою виробництво товарів та послуг, а також приховування такої діяльності від оподаткування [9]. Експерти Міжнародної організації праці неформальну зайнятість визначають як форму зайнятості, в межах якої працівник позбавляється правового й соціального захисту, у зв'язку з чим підвищується його економічна вразливість [5]. Власне узагальнюючи запропоновані позиції авторів, неформальну зайнятість можна тлумачити як діяльність, що здійснюється найманими особами на виключних домовленостях з роботодавцем. Тобто – це відносини, в яких держава, в особі відповідних органів публічного адміністрування не приймає участь, в чому й проявляється протиправність такої форми трудових відносин.

Іншу категорію – «не задекларована зайнятість» переважно тлумачать як оплачуваний вид діяльності, що є цілком законним за своїм характером, проте незадекларований в органах публічної адміністрації. Значається також, що не задекларована зайнятість собою становить усі види економічної діяльності, які здійснюються працівниками й економічними одиницями, які – згідно із законом чи на практиці – не охоплені чи недостатньо охоплені офіційними угодами [6, с. 5]. Розрізняють повністю й частково незадекларовану зайнятість. Першу, зокрема, визначають як зайнятість працівників без укладення трудового договору, з метою уникнення сплати пов'язаних з трудовою діяльністю обов'язкових платежів до державного бюджету з суми заробітної плати працівника. Частково ж незадекларована зайнятість передбачає зайнятість, на яку поширюються норми законодавства про працю, проте мають місце порушення вимог відносно її адміністрування [25]. З цього можна зробити висновок, що за своїм змістом категорія «незадекларована зайнятість» фактично не відрізняється від «формальної зайнятості», проте на нашу думку, більш доречним є застосування саме категорії «неформальна зайнятість». Адже сама «формальність» означає дію або умову, необхідну для виконання певної справи відповідно до прийнятого порядку, законності [22, с. 621]. Тобто формалізація в даному контексті сприймається як вчинення відповідних дій, виконання особливої умови або вимоги з реєстрації трудових відносин, у зв'язку з чим вони набувають законного характеру.

Як приклад, К.В. Дубич, у своїх дослідженнях віддає перевагу категорії «тіньова зайнятість», яку пропонує визначати, як форму нелегальних трудових відносин, що ініціюється, як правило, роботодавцем чи працівником з метою ухилення від сплати податків, невиконання положень законодавства, в тому числі, шляхом виплати заробітної плати працівникам в «конвертах» [5]. М.В. Торжєвський у своєму дисертаційному дослідженні «Детінізація зайнятості населення в Україні»

також пропонує застосування категорії «тіньова зайнятість», під якою розуміється вид зайнятості, за якої факт існування трудових відносин між працівником й роботодавцем приховується з метою одержання більшого доходу шляхом порушення норм трудового й податкового законодавства [23, с. 7]. Тінізація зайнятості окрім мети ухилення від сплати податків та внесків на соціальне забезпечення також може обумовлюватися небажанням роботодавця дотримуватися стандартів щодо мінімального розміру заробітної плати працівників, максимальної тривалості робочого дня та стандартів безпеки й санітарних норм; вимог щодо здійснення окремих адміністративних процедур, таких як заповнення статистичної звітності та інших адміністративних форм та ін. [15].

«Нелегальна зайнятість». Під нелегальною зайнятістю науковці пропонують розуміти діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, який має кримінальний характер (торгівля наркотиками, зброєю, порушення законів, які визначають засади протидії торгівлі людьми тощо) [8]. Узагальнено нелегальну зайнятість можна визначити як незаконне виробництво, збут товарів та послуг [16, с. 111]. Дещо з іншим змістом О.А. Мельниченко пропонує застосування поняття «напівлегальна зайнятість» й визначає його як форму самозайнятості, яка передбачає надання послуг (як наприклад, ремонт житла, догляд за дітьми тощо) й виробництво на продаж товарів (сільськогосподарської продукції, виробів народних промислів) з метою одержання додаткових доходів. Зазначеному виду зайнятості, на думку науковця, притаманні несистематичність, відсутність додаткової найманої праці, абсолютно правомірні мотиви тощо. Напівлегальна зайнятість сприяє надходженню незначних доходів для працюючих та сприймається переважно як вторинна [14, с. 162]. Натомість кримінальна зайнятість на думку О.А. Мельниченка за своїм змістом спрямована на протиправне отримання надприбутків. Всі види кримінальної зайнятості автор умовно пропонує розподілити на три групи: 1) ті, що мають легальні «аналоги»: наркобізнес – офіційний обіг наркотичних засобів і прекурсорів; контрабанда – зовнішньоекономічна діяльність; незаконний продаж зброї – постачання зброї для потреб української армії й державних силових структур; 2) ті, що можуть бути легалізовані: торгівля людськими органами та стовбуровими клітинами; 3) ті, що є виключно кримінальними: фальшування грошей, корупція, рекет, торгівля людьми, шантаж тощо [14, с. 163]. Розглянувши окремі визначення «нелегальної» та «кримінальної» зайнятості постає питання, на чому першочергово автори роблять акцент обираючи те чи інше формулювання, на здійсненні забороненої чинним законодавством діяльності чи на відсутності офіційності трудових відносин між найманою особою, яка виконує таку роботу та роботодавцем? Та узагальнюючи запропоновані погляди все ж таки можна зробити висновок, що перелічені категорії мають спільні ознаки, в їх числі переважно: здійснення економічної діяльності без належної реєстрації [17]; відсутність формалізації відносин між працівником та роботодавцем; приховування від органів публічного адміністрування частини відпрацьованого робочого часу й заробітної плати працівників; приховування трудових відносин під виглядом інших форм діяльності (цивільних відносин, фіктивної самозайнятості тощо).

Крім того, варто відзначити, що ще однією ознакою і одночасно результатом неформальної зайнятості, є негативні правові наслідки як для працівника так і для роботодавця.

За академічним уявленням, неоформлена зайнятість – суцільне лихо для працівника. Мова йде про те, що працівник без офіційного працевлаштування позбавляє себе будь-яких правових інструментів боротьби за власні економічні й соціальні права і тим самим розширює можливості роботодавця для зловживань у цій сфері. Однак в дійсності громадяни, чия зайнятість не оформлена офіційно (усний найм), переважно відзначають, що такі відносини є вигідними і роботодавцю, і працівникові [3, с. 140-141]. В той же час негативні наслідки для роботодавців відображаються у застосуванні до них заходів юридичної відповідальності за порушення законодавства про працю, що жодним чином не може бути вигідним. Окремі науковці відзначають, що неформальна зайнятість як складова тіньової економіки в деякому сенсі є саме відповіддю роботодавців на спроби органів державної влади адміністративними методами обмежити свободу ринку й приватного підприємництва [1, с. 138].

Такий стан речей ще раз засвідчує факт потреби для органів публічної адміністрації перегляду існуючих методів та стимулів працюючих громадян з метою їх переходу в формальний сектор економіки. Необхідно змінити умови за яких порушення законів приносить більшу вигоду, аніж їх додержання. При цьому очевидно, що одними заборонними заходами, знизити частку неформального сектора буде вельми проблематично, адже у світовій практиці існують держави, в яких податковий тягар і вартість робочої сили значно вищі ніж в Україні, при цьому підприємці не прагнуть переходити в неформальний сектор. Очевидно, причина не в «жорсткості й невідворотності покарання», а в знаходженні оптимального балансу інтересів між державою і бізнесом та довірі держави з боку громадян [1, с. 140]. Наведемо приклад Німеччини, де податкова ставка варіюється від 14 до 42 відсотків, при цьому громадяни не прагнуть до неформальної зайнятості, адже мінімальна пенсія по старості становить близько 789 євро в місяць, у випадку меншого доходу, громадяни можуть подати заявку на отримання соціальної допомоги Grundsicherung, розмір якої становить 324-404 євро, також додатково виділяють кошти на оренду житла, оплату опалення, ремонтуй інших потреб, а громадяни, що протягом року не

можуть працевлаштуватися можуть розраховувати на виплату допомоги по безробіттю (розмір якої складає 60% від мінімальної заробітної плати). Запропонований приклад, на нашу думку, цілком повно дає відповідь на питання про причину поширення неформальної зайнятості в Україні. Фактично, перебуваючи у працездатному стані та віці особа сплачує податки з метою утримання себе у майбутньому, тобто в час, коли особа не зможе про себе піклуватися, про неї піклуватиметься держава. Та з огляду на рівень життя пенсіонерів про будь-яке піклування з боку держави не може йти мови.

Саме тому, на думку окремих науковців, масштаби неформальної зайнятості населення також детерміновані рівнем довіри громадян до держави, органів публічного адміністрування, інститутів. Довіра може змінювати ставлення та сприйняття населення до неформальної зайнятості від толерантного до негативного й відмови працювати в неформальному сфері економіки. Довіра до держави також впливає на податкову мораль населення, спонукаючи в знак «соціальної солідарності» сплачувати податки, навіть за умови, коли раціонально й можливо було б ухилитися від їх сплати. Довіра формує сприятливі умови для співпраці між громадянами й інститутами держави, сприяє формалізації ринку праці. Високий рівень довіри громадян до держави вказує на її авторитет у суспільстві, низький рівень корупції, впевненість ефективного й раціонального розпорядження бюджетними видатками [5]. Тому, на нашу думку, держава на рівні із проведенням інспекцій, спрямованих на превенцію і зниження відсотка неформальної зайнятості має також зосередити увагу на поліпшенні соціально-економічного рівня життя населення, що сприятиме вірі громадян у раціональність використання коштів, отриманих з податків.

З погляду на існуючі трактування поняття «превенція», «профілактика», «запобігання» неформальної зайнятості можемо відзначити, що зазначені категорії передбачають запровадження цілісного комплексу заходів соціального, економічного, спеціального й індивідуального характеру, що здійснюються органами публічної адміністрації з метою виявлення фактів неформальної зайнятості населення, нейтралізації й усунення причин порушення законодавства про працю, попередження й припинення протиправної поведінки цими суб'єктами [24, с. 10]. Доречним в даному випадку є визначення поняття «детінізації зайнятості», запропонованого М.В. Торжевським, згідно якому, «детінізація зайнятості» розглядається як комплекс заходів економічного, соціального й інституційного характеру, направлено на зниження рівня тіньової зайнятості шляхом забезпечення сприятливих соціально-економічних стимулів для розвитку продуктивної зайнятості на умові максимального врахування інтересів суб'єктів ринку праці [23, с. 7]. Також науковцем уточнюється, що процес оздоровлення ринку праці обов'язково має бути пов'язаний із розробленням й реалізацією комплексу саме довгострокових заходів соціально-психологічного, адміністративного, економічного, та мотиваційного спрямування, що передбачає подолання кризи системи управління, дисбалансу між розвитком продуктивних сил і виробничими відносинами, недосконалістю законодавства, високого рівня корупції, невідповідності політики доходів очікуванням суспільства тощо [23, с. 154]. С.О. Баранов зауважує, що формалізація ринку праці вимагає здійснення низки заходів, серед яких: адміністративні, що полягають у створенні цілісної системи попередження та профілактики здійснення неформальної діяльності; економічні, що полягають у формуванні середовища, придатного для розвитку підприємницької діяльності на конкурентній основі; правові, що полягають у посиленні відповідальності та запровадженні санкцій за порушення податкового законодавства й законодавства про працю, які б підвищували ризики від здійснення неформальної діяльності [2, с. 136].

На думку інших науковців, зокрема, В.І. Костиці та Т.В. Бурлай, найбільш ефективними заходами для формалізації зайнятості населення в Україні мають стати [10, с. 44]: 1) серед стримувальних заходів жорсткого впливу: реєстрація найманих працівників до початку їх трудової діяльності чи в перший робочий день; проведення перевірки робочих місць інспекціями з питань праці; координація обміну даними відносно неформальної зайнятості між профільними урядовими структурами; 2) серед профілактичних заходів жорсткого впливу: встановлення заходів відповідальності за неформальну зайнятість на всіх етапах виробництва й реалізації товарів та послуг; запровадження технологічних інновацій, які сприятимуть скороченню неформальної зайнятості; спрощення регуляторних процедур та надання стимулів, пов'язаних із системою соціального захисту працівників; 3) серед оздоровчих заходів жорсткого впливу: запровадження схем поступової формалізації бізнес-діяльності і зайнятості; застосування пільгового оподаткування в частині прямих та непрямих податків; 4) серед заходів м'якого впливу: проведення кампаній з інформування неформально зайнятого населення щодо потенційних ризиків й втрат через відсутність офіційного працевлаштування. З.С. Варналій зазначає, що дієвими для формалізації зайнятості населення в Україні переважно можуть бути заходи що ґрунтуються на застосуванні до роботодавців заходів юридичної відповідальності, зокрема, кримінальної та збільшенні штрафних санкцій за недотримання положень законодавства про працю в контексті оформлення трудових відносин між роботодавцем та працівником [4].

На нашу ж думку, зважаючи на не досить високий рівень довіри громадян до органів публічної адміністрації, формалізація зайнятості населення України вимагає: встановлення чіткого та обмеженого кола суб'єктів, уповноважених на здійснення превентивних та каральних заходів за порушення

законодавства про працю та податкового законодавства; встановлення чіткого переліку їх повноважень; запровадження прозорих процедур контрольних заходів щодо виявлення порушень законодавства про працю та податкового законодавства, а також проведення інформаційно-роз'яснювальних заходів, що слугуватимуть, з однієї сторони, способом налагодження партнерських відносин з працюючим населенням, з іншої – заходом, спрямованим на роз'яснення прав та обов'язків сторін трудових правовідносин та формування розуміння переваг офіційного працевлаштування.

Тож, говорячи про суб'єктів уповноважених застосовувати заходи, спрямовані на формалізацію зайнятості населення в Україні, відзначимо, що Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про заходи, спрямовані на детінізацію відносин у сфері зайнятості населення» від 5 вересня 2018 р. № 649-р, до проведення комплексних заходів, спрямованих на формалізацію зайнятості та доходів населення залучені та уповноважені: Державна служба з питань праці, Державна фіскальна служба, Пенсійний фонд України, Національна поліція, інші центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Найширшими повноваженнями, безумовно, наділена Державна служба з питань праці (Держпраці). Згідно з Положенням про Державну службу України з питань праці, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96, Держпраці уповноважена здійснювати державний контроль за додержанням законодавства про працю юридичними та фізичними особами, що використовують найману працю; державний контроль за додержанням вимог законодавства про працю, зайнятості населення, зокрема з питань дотримання прав громадян під час прийому на роботу, а також працівників в процесі звільнення з роботи; складати протоколи про адміністративні правопорушення, розглядати справи про такі правопорушення та накладати адміністративні стягнення. З метою виконання передбачених законодавством завдань, Держпраці наділяється правом залучати спеціалістів центральних й місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, науковців, представників профспілок й інших інститутів громадянського суспільства для розгляду питань, віднесених до компетенції Держпраці; отримувати від органів публічної влади необхідні для виконання покладених на завдань інформацію, документи або матеріали; безперешкодно, без попередження проводити перевірки виробничих, службових, адміністративних приміщень, а також об'єктів виробництва фізичних і юридичних осіб, що використовують найману працю; залучати працівників правоохоронних органів до здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері, віднесеної до компетенції Держпраці тощо [18].

Звичайно, із перерахованого особливе значення мають повноваження щодо проведення контролю та застосування відповідальності за порушення законодавства про працю.

Відзначимо, що державний контроль за дотриманням законодавства про працю реалізується у формі проведення інспекційних відвідувань й невізних інспектувань інспекторами праці. Попередньо їх порядок визначався Постановою Кабінету Міністрів України № 295(26 квітня 2017 р. – 14 травня 2019 р.) «Деякі питання реалізації статті 259 Кодексу законів про працю України та статті 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», проте 14 травня 2019 року набуло законної сили рішення Шостого апеляційного адміністративного суду [19], яким зазначену постанову визнано нечинною. Рішення колегії суддів обґрунтовано тим, що Кабінетом Міністрів України було суттєво порушено порядок підготовки й ухвалення постанови № 295. Разом з тим, у своїй постанові колегія суддів наголошує на тому, що постанова № 295 за своїм змістом суперечить вимогам чинного законодавства, зокрема, пункт 1 Порядку здійснення контролю (цей Порядок визначає процедуру здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю юридичними особами (включаючи їх структурні й відокремлені підрозділи, що не є юридичними особами), а також *фізичними особами*, що використовують найману працю») не відповідає вимогам ч. 1 ст. 259 Кодексу Законів про працю України, згідно якої державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю юридичними особами незалежно від форми власності, виду діяльності, господарювання, *фізичними особами – підприємцями*, що використовують найману працю, здійснює центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань нагляду й контролю за дотриманням законодавства про працю [19].

Крім зазначеного, постанова № 295, якою затверджено Порядок здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю, містить ще одну невідповідність, вона стосується наділення контрольними повноваженнями органи місцевого самоврядування. Адже, згідно ч. 1 ст. 259 Кодексу законів про працю України, державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, здійснює центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю. Згідно ж ч. 3 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до відання виконавчих органів міських рад міст обласного значення і об'єднаних територіальних громад, також належать повноваження щодо здійснення на відповідних територіях контролю за дотриманням законодавства про працю і зайнятості населення у визначеному законом порядку та накладення штрафів за порушення законодавства про працю і зайнятості населення.

Проте, скасування Порядку № 295 не означає, що Держпраці не зможе проводити перевірки. Надалі перевірки Держпраці та робота місцевих інспекцій з праці будуть проводитися в рамках Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Однак, варто відзначити, що порядку проведення таких перевірок саме для Держпраці Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» не містить, що зумовлює затвердження нового Порядку. На сьогодні Держпраці вже розробила й оприлюднила на офіційному сайті проект постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю», який пропонується затвердити.

Інший орган публічного адміністрування, що уповноважений на здійснення заходів по виявленню фактів неформальної зайнятості – Державна фіскальна служба. На відміну від повноважень Держпраці, повноваження Державної фіскальної служби є дещо вужчими. Зокрема, згідно з Положенням Про Державну фіскальну службу України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236, Державна фіскальна служба здійснює адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, забезпечує контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою його нарахування і сплати, а також надає консультації з питань сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Крім того, Державна фіскальна служба отримує і реєструє заяви, повідомлення й іншу інформацію про вчинення кримінальних та інших правопорушень в сфері оподаткування й бюджетній сфері, приймає відносно них передбачені чинним законодавством рішення; встановлює місцезнаходження платників податків, опитує їх засновників, посадових осіб; порушує у встановленому законом порядку питання щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні податкового законодавства та законодавства про єдиний внесок. Тобто, у разі виявлення порушень законодавства про працю в процесі здійснення адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Державна фіскальна служба повідомляє про такий факт Держпраці, яка в свою чергу, у формі позапланової перевірки зможе зафіксувати виявлені Державною фіскальною службою порушення й притягти порушника до відповідальності.

Пенсійний фонд України прямо не контролює діяльність підприємств щодо питань праці, проте також становить певну загрозу для роботодавців [7], адже, згідно з Положенням про Пенсійний фонд України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280, діяльність Пенсійного фонду України спрямовується на забезпечення дотримання підприємствами, організаціями, установами, громадянами України, іноземцями й особами без громадянства, що на законних підставах перебувають на території України, вимог актів законодавства про пенсійне забезпечення та проведення в межах повноважень, встановлених законом, інформаційно-роз'яснювальної роботи серед працюючого населення. Пенсійний фонд України також наділений правом проводити у роботодавців планові, а у передбачених законом випадках, позапланові перевірки бухгалтерських книг, звітів, кошторисів й інших документів відносно достовірності відомостей, поданих до реєстру застрахованих осіб чи для призначення пенсій та одержувати необхідні пояснення, довідки та відомості (зокрема письмові) з питань, які виникають в процесі таких перевірок. Крім зазначеного, Пенсійний фонд України організовує обмін відомостями, які мають ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю, з Держпраці й Державною фіскальною службою. Зокрема, Пенсійний фонд України надає Державній фіскальній службі та Держпраці інформацію, яка включає відомості про страхувальників з підвищеним ступенем ризику, які: нараховують заробітну плату нижче від встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати за основним місцем роботи, крім тих, які у звітності зазначили ознаку - «неповний робочий час», і тих, що розпочали та закінчили трудові правовідносини у звітному місяці; у звітному місяці порушили вимоги Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» щодо розміру єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; повідомили про прийняття працівника на роботу, та не відобразили дані про нараховану йому заробітну плату за відповідний місяць або дату припинення трудових правовідносин [7].

Згідно положенням Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування в процесі реалізації повноважень в сфері контролю за дотриманням законодавства про працю й зайнятість населення можуть провадити перевірки на підприємствах, в установах й організаціях, які перебувають в комунальній власності відповідної територіальної громади [20, ст. 17], а також з питань здійснення делегованих повноважень органів виконавчої влади можуть виступати з ініціативою проведення перевірок, організувати їх проведення, а при реалізації повноважень у сфері контролю за додержанням законодавства про працю і зайнятість населення проводити перевірки на підприємствах, в установах й організаціях, які не перебувають в комунальній власності, а також фізичних осіб, що використовують працю найманих працівників [20, ст. 17]. Відповідно до п. 2 ч.3 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконавчі органи міських рад міст обласного значення й

об'єднаних територіальних громад уповноважені накладати штрафи за порушення законодавства про працю і зайнятість населення в порядку, визначеному чинним законодавством [20, ч. 3 ст. 34].

Розглянувши зміст повноважень органів публічної влади, діяльність яких спрямована на зниження рівня неформальної зайнятості, важливо зауважити, що в силу наявності різного обсягу повноважень у перелічених суб'єктів, особливу увагу має бути приділено співпраці між ними, адже оперативна, налагоджена взаємодія органів публічної влади сприятиме підвищенню ефективності роботи та поліпшенню результатів превентивної діяльності щодо виявлення та припинення фактів неформальної зайнятості населення, мова переважно йде про виявлення порушення та направлення відповідних відомостей уповноваженому суб'єкту для застосування ним відповідних санкцій до порушника.

Говорячи про діяльність контролюючих суб'єктів слід також наголосити на важливості прозорості й неупередженості провадження контрольних заходів, здійснюючи перевірку, інспектор повинен абсолютно дотримуватися, встановленої чинним законодавством процедури і правил професійної етики. Здійснюючи надані державою повноваження інспектори мають формувати в свідомості громадян розуміння, бажання і потребу до співпраці, а не змушувати вигадувати нові способи приховування фактів неформальної зайнятості працівників. Тому, незважаючи на те, що для формалізації зайнятості населення Парламент та Уряд України більше схиляється до посилення адміністративно-фінансових санкцій за порушення норм законодавства про працю, в країні має проводитися активна інформаційна кампанія, спрямована на формалізацію зайнятості та виведення заробітної плати з «тіньового» сектора економіки. Зокрема, всі із перерахованих вище суб'єктів в межах своєї діяльності мають проводити на належному рівні консультації та інші заходи інформаційно-пізнавального характеру, що мають на меті ознайомлення і роботодавців, і робітників з чинним законодавством про працю, податковим законодавством з метою формування розуміння переваг формальної зайнятості населення та отримання легальних доходів.

Відзначаючи важливу роль контролюючих органів і безпосередньо ефективність самих перевірок в процесі формалізації зайнятості серед населення України також зазначимо, що вирішення цієї проблеми має здійснюватися не лише застосуванням санкцій з боку держави, а й активними діями, спрямованими на підвищення рівня добробуту населення, адже, на сьогодні ситуація виглядає таким чином, що держава завдяки зазначеним вище адміністративним заходам намагається боротися з неформальною зайнятістю, проте сплачені порушниками кошти за час проведення рейдів фактично розчиняються, адже на рівні життя пенсіонерів це жодним чином не відображається, а сплачених працюючими податків ледве вистачає для виплати мінімальних пенсій. З цього постає питання чи раціонально для власного добробуту сплачувати податки з метою забезпечення себе на майбутнє пенсію чи ні? З точки зору закону - звичайно потрібно, це дуже важливо, коли громадяни добровільно, через повагу до держави, до органів публічної влади, до закону дотримується його положень. Проте, з точки зору потреби будь-якої дорослої людини забезпечити добробут своєї родини – виникає сумнів. Кожен працюючий у приватному секторі громадянин усвідомлює, що на сьогоднішній день пенсійних виплат не вистачає навіть на мінімальні потреби. Тобто, з цього слід зробити висновок, що замість підвищення суми штрафів за використання неформальної зайнятості, державі слід зацікавити працююче населення гідним рівнем життя. Кожен громадянин має бути впевнений, що в період, коли він вже не зможе працювати, про нього піклуватиметься держава.

Підводячи підсумок досліджуваного питання, відзначимо, що формальна зайнятість населення в Україні – глобальна проблема, що має цілу низку деструктивних наслідків, як для сторін таких неформальних відносин, так і для держави. У зв'язку з чим, особлива увага з боку державами має бути прикута до формування довіри та впевненості суспільства у ефективності соціально-економічних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрианов В.Д.Теневой сектор экономики России: занятость и «серые» зарплаты // URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-sektor-ekonomiki-rossii-zanyatost-i-serye-zarplaty> (дата обращения 14.07.2019).
2. Баранов С.О. Научно-теоретичні аспекти сутності детінізації національної економіки // Інвестиції: теорія та практика. 2014. № 10. С. 134-138.
3. Барсукова С.Ю. Теневая занятость: проблемы легализации // Труд и занятость // URL :<https://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-zanyatost-problemy-legalizatsii> (дата обращения 14.07.2019).
4. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія. Київ, Вид-во НІСД, 2006. 576 с.
5. Дубич К.В. Фактори тінізації ринку праці України // Державне управління: удосконалення та розвиток № 10, 2017 // URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення 15.07.2019).
6. Інспекція праці та не задекларована праця в ЄС/Міжнародне бюро праці, Програма адміністрації праці та інспекції праці. Женева: МОП. 2013.
7. Койчева О. Хто з органів держнагляду має право проводити комплексні перевірки з питань праці? // URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/50412> (дата звернення 15.07.2019).

8. Коломієць О.О. Тіньова зайнятість та перспективи її легалізації в Україні // *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. №14. С. 35-40.
9. Корягина Т. Теневая экономика: что это такое? // *Коммунист Грузии*. 1990. №10. С. 20-27.
10. Костриця В.І., Бурлай Т.В. Сучасна політика ЄС щодо скорочення неформальної зайнятості та адаптація її підходів в Україні // *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. № 4. С. 39-46.
11. Кравець І.М. Неформальна зайнятість як соціально-економічне явище // URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/3375/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%94%D1%96%D0%B4%D1%83%D1%85.pdf> (дата звернення 15.07.2019).
12. Краус Н.М., Самойленко Є.Г. Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії // *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. № 1 (63). С. 64-71.
13. Лібанова Е. Палій О. Ринок праці та соціальний захист : навч. посібник із соціальної політики. Київ, 2004. 491 с.
14. Мельниченко О. А. Скорочення масштабів протиправної зайнятості як складова державної політики детинізації національної економіки // *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 1(52). С. 160-165.
15. Методологічні положення обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680202-04> (дата звернення 15.07.2019).
16. Міненко В.І. Зайнятість населення у неформальному секторі економіки: сутність та методи вимірювання // *Державне управління*. с. 111-113. // URL : http://www.economy.in.ua/pdf/4_2010/33.pdf (дата звернення 16.07.2019).
17. Незадекларована праця – тягар сучасності. Негативні наслідки для працівників, роботодавців, держави // URL : <http://desn-rada.gov.ua/news/nezadeklarovana-pratsia-tiahar-suchasnosti-nehatyvni-naslidky-dlia-pratsivnykiv-robotodavtsiv-derzhavy> (дата звернення 13.07.2019).
18. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96 .
19. Про визнання незаконною та нечинною постанови : Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду № 826/8917/17 від 14.05.2019 URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81727463> (дата звернення 13.07.2019).
20. Про місцеве самоврядування в Україні Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. ст.170.
21. Сандугей В.В. Детинізація вітчизняного ринку праці як необхідна умова ефективної євроінтеграції // *Економічна теорія та історія економічної думки*. Вип. 3. 2017. С. 11-15.
22. Словник української мови Академічний тлумачний словник. Том 10, 1979. С. 621. // URL : <http://sum.in.ua/s/formaljnistj> (дата звернення 19.07.2019).
23. Торжевський М.В. Детинізація зайнятості населення в Україні. Дис...канд. економ. наук : 08.00.07. Київ, 2017. 218 с.
24. Шмігельська Н.О. Адміністративно-правове регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів, 2016. 22 с.
25. Що таке незадекларована праця ? Які є види незадекларованої праці? Чи є реальна небезпека від незадекларованої праці? // URL : <http://www.krm.gov.ua/news/view/4920> (дата звернення 12.05.2019).

REFERENCES

1. Andryanov V.D. Tenevoi sektor ekonomyky Rossyy: zaniatost y «serye» zarplaty // URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-sektor-ekonomiki-rossii-zanyatost-i-serye-zarplaty> (data obrashcheniya 14.07.2019).
2. Baranov S.O. Naukovo-teoretychni aspekty sutnosti detinizatsii natsionalnoi ekonomiky // *Investytsii: teoriia ta praktyka*. 2014. # 10. S. 134-138.
3. Barsukova S.Yu. Tenevaia zaniatost: problemy lehalizatsyy // *Trud y zaniatost* // URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-zanyatost-problemy-legalizatsii> (data obrashcheniya 14.07.2019).
4. Varnalii Z.S. Tinova ekonomika: sutnist, osoblyvosti ta shliakhy lehalizatsii: monohrafiia. Kyiv, Vyd-vo NISD, 2006. 576 s.
5. Dubych K.V. Faktory tinizatsii rynku pratsi Ukrainy // *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok* # 10, 2017 // URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1132> (data zvernennia 15.07.2019).
6. Inspektsiia pratsi ta ne zadeklarovana pratsia v YeS/Mizhnarodne biuro pratsi, Prohrama administratsii pratsi ta inspektsii pratsi. Zheneva: MOP. 2013.
7. Koicheva O. Khto z orhaniv derzhnahliadu maie pravo provodyty kompleksni perevirky z pytan pratsi? // URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/50412> (data zvernennia 15.07.2019).
8. Kolomiets O.O. Tinova zainiatist ta perspektyvy yii lehalizatsii v Ukraini // *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI»*. 2017. #14. S. 35-40.
9. Koriahyna T. Tenevaia ekonomyka: chto esto takoe? // *Kommunist Hruzyy*. 1990. #10. S. 20-27.
10. Kostriytsia V.I., Burlai T.V. Suchasna polityka YeS shchodo skorochennia neformalnoi zainiatosti ta adaptatsiia yii pidkhdov v Ukraini // *Rynok pratsi ta zainiatist naseleattia*. 2016. # 4. S. 39-46.
11. Kravets I.M. Neformalna zainiatist yak sotsialno-ekonomichne yavyshe // URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/3375/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%94%D1%96%D0%B4%D1%83%D1%85.pdf> (data zvernennia 15.07.2019).
12. Kraus N.M., Samoilenko Ye.H. Tinova zainiatist i ofitsiine bezrobittia na rynku pratsi: svitovy dosvid i ukrainski realii // *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli*. 2014. # 1 (63). S. 64-71.
13. Libanova E. Paliy O. Rynok pratsi ta sotsialnyi zakhyst : navch. posibnyk iz sotsialnoi polityky. Kyiv, 2004. 491 s.
14. Melnychenko O. A. Skorochennia masshtabiv protypravnoi zainiatosti yak skladova derzhavnoi polityky detinizatsii natsionalnoi ekonomiky // *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. 2016. # 1(52). S. 160-165.

15. Metodolohichni polozhennia obchyslennia obsiahiv ekonomiky, yaka bezposeredno ne sposterihaietsia // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680202-04>(data zvernennia 15.07.2019).
16. Minenko V.L. Zainiatist naseleння u neformalnomu sektori ekonomiky: sutnist ta metody vymiriuvannia // Derzhavne upravlinnia . s. 111-113.// URL : http://www.economy.in.ua/pdf/4_2010/33.pdf(data zvernennia 16.07.2019).
17. Nezadeklarovana pratsia – tiahар suchasnosti. Nehatyvni naslidky dlia pratsivnykiv, robotodavtsiv, derzhavy// URL: <http://desn-rada.gov.ua/news/nezadeklarovana-pratsia-tiahар-suchasnosti-nehatyvni-naslidky-dlia-pratsivnykiv-robotodavtsiv-derzhavy>(data zvernennia 13.07.2019).
18. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z pytanpratsi :Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 liutoho 2015 r. # 96 .
19. Pro vyznannia nezakonnoiu ta nechynnoiu postanovy : Postanova Shostoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu # 826/8917/17 vid 14.05.2019 URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81727463>(data zvernennia 13.07.2019).
20. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 # 280/97-VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1997. # 24. st.170.
21. Sanduheі V.V. Detinizatsiia vitchyznianoho rynku pratsi yak neobkhdna umova efektyvnoi yevrointehratsii // Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky. Vyp. 3. 2017. S. 11-15.
22. Slovnyk ukrainskoi movy Akademichnyi tlumachnyi slovnyk. Tom 10, 1979. S. 621.// URL : <http://sum.in.ua/s/formaljnistj>(data zvernennia 19.07.2019).
23. Torzhevskiy M.V. Detinizatsiia zainiatosti naseleння v Ukraini. Dys...kand. ekonom. nauk : 08.00.07. Kyiv, 2017. 218 s.
24. Shmihelska N.O. Administratyvno-pravove rehuliuвання profilaktyky pravoporushen u sferi ekonomiky : avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets 12.00.07 «Administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo». Lviv, 2016. 22 s.
25. Shcho take nezadeklarovana pratsia ? Yaki ye vydy nezadeklarovanoi pratsi? Chy ye realna nebezpeka vid nezadeklarovanoi pratsi? // URL : <http://www.krm.gov.ua/news/view/4920> (data zvernennia 12.05.2019).